

bieństwa: przejście w ostatnich dekadach XIX stulecia od antyalkoholowych stowarzyszeń religijnych do świeckich inicjatyw na rzecz trzeźwości; rosnąca rola lekarzy w ruchu i związane z tym postrzeganie alkoholizmu w kategoriach patologii i choroby; używanie popularnej od przełomu XIX i XX w. retoryki eugenicznej; kierowanie inicjatyw abstenenckich do rosnącej klasy robotniczej; przypisywanie szczególnej roli kobietom; postrzeganie inicjatyw antyalkoholowych jako prób zapobiegania przemoc domowej. Perspektywy transnarodowa i porównawcza umożliwiłyby także położenie większego nacisku na elementy w tym kontekście nietypowe a zajmujące w historii pijaństwa i inicjatyw na rzecz abstynencji w Królestwie Polskim miejsce szczególne, mianowicie na znaczenie rewolucji 1905 r. czy rolę Kościoła katolickiego.

Reasumując, monografia Anety Bołdyrew, częściowo poświęcona alkoholizmowi definiowanemu jako patologia społeczna, uzmysławia potrzebę kompleksowych badań nad problemem spożywania alkoholu i nad inicjatywami na rzecz jego ograniczenia w czasie trwania „długiego wczesnego XX wieku”. Poza przyjęciem perspektywy trójzaborowej i przyjrzeniem się również dwudziestoleciu międzywojennemu, badania te powinny niewątpliwie uwzględnić wielonarodowy i wieloreligijny charakter społeczeństwa zamieszkującego dziewiętnastowieczne ziemie polskie, a następnie II Rzeczpospolitą. Istotne byłoby również przyjrzenie się polskim inicjatywom w perspektywie porównawczej i transnarodowej. Recenzowana książka stanowić będzie niewątpliwie dla takich badań ważny punkt odniesienia oraz zachętę do rozwinięcia wątków, które nie zostały w niej w pełni omówione.

* * *

Zohar A m a r, Efraim L e v, *Arabian Drugs in Early Medieval Mediterranean Medicine*, Edinburgh Studies in Classical Islamic History and Culture, Edinburgh 2017, ss. 290, il. 35

Badacze średniowiecznej kultury materialnej rzadko zwracają uwagę na problem używek, co nie dziwi, jeśli wziąć pod uwagę nader skromną podstawę źródłową do badań nad tym tematem. Dlatego też nie poświęcano im dotąd z reguły odrębnych studiów; wyjątkiem są prace koncentrujące się na miejscu i roli alkoholu w społeczeństwie średniowiecznym. Informacje dotyczące innego rodzaju używek pojawiają się najczęściej w studiach obejmujących szerzej zarysowane zagadnienia. Podejmując się badań nad zjawiskiem tzw. nowych substancji, rozpowszechnianych przez Arabów po ich podbojach, Zohar A m a r i Efraim L e v również nie zamierzali tworzyć studium traktującego wyłącznie o używkach, nie sposób jednak zaprzeczyć, że opisy dystrybucji i zastosowania owych substancji stanowią bardzo istotny element ich badań. Dlatego też pojawienie

się książki „Arabian Drugs in Early Medieval Mediterranean Medicine” należy zdecydowanie uznać za wydarzenie istotne i wyczekiwane.

Głównym tematem książki Amara i Leva jest wpływ rozpowszechnianych przez Arabów nowych substancji leczniczych na średniowieczną medycynę śródziemnomorską. Należy przy tym zdecydowanie podkreślić, że słowo *drugs* jest przez autorów używane zarówno na określenie używek, jak i po prostu środków leczniczych, niekoniecznie wywierających wpływ na ośrodkowy układ nerwowy. Zakwalifikowanie niektórych spośród omawianych przez nich substancji jako używek jest jednak możliwe dzięki znajomości ich właściwości oraz oczekiwanych efektów zastosowania.

Zgodnie z głównym założeniem autorów większość z owych substancji nie była znana na Bliskim Wschodzie i w Europie, i dopiero rozszerzenie arabskiej kontroli nad rozległymi terytoriami podbitymi umożliwiło transfer i dystrybucję nowych roślin i substancji z południowej i wschodniej Azji. Zjawisko to było już wzmiankowane przez wielu badaczy¹, nigdy wcześniej nie stało się jednak przedmiotem odrębnej, pogłębionej analizy. Najważniejszym celem autorów „Arabian Drugs” było zatem ponowne rozpatrzenie owego procesu oraz zrekonstruowanie możliwie jak najpełniejszej listy wszystkich nowych substancji medycznych rozprowadzanych na Bliskim Wschodzie i w basenie Morza Śródziemnego od czasu arabskich podbojów aż po wiek XII. Amar i Lev postanowili również zbadać znaczenie owych substancji w spuściznie medycznej średniowiecza oraz ich wpływ na rozwój i rozpowszechnianie nowych technologii w zakresie upraw.

Pionierskie badania nad zasięgiem i znaczeniem arabskich innowacji rolniczych prowadził już Andrew Watson², którego książka zyskała ogromną popularność i wywołała żywą dyskusję. W przekonaniu Watsona arabskie podboje spowodowały rewolucję rolniczą, stwarzając zupełnie nowe możliwości uprawy roślin. Kanadyjski badacz opierał swoje tezy przede wszystkim na analizie dystrybucji czternastu kluczowych roślin tropikalnych z południowej i wschodniej Azji, które rozprzestrzeniły się na Bliskim Wschodzie i w Europie w następstwie podbojów arabskich. Jego twierdzenia spotkały się z krytyką, zwłaszcza ze strony Eliyahu Ashtora, który dowodził, że niektóre z wymienionych przez Watsona roślin były znane już w okresie rzymskim, oraz że żadna rewolucja rolnicza się nie wydarzyła³. Amar i Lev uznali tezę Watsona za słuszną w kwestii nowych możliwości upowszechnienia roślin, metod agrotechnicznych i towarów, które pojawiły

¹ F. ADAMS, *The Seven Books of Paulus Aegineta*, London 1847; C. THOMPSON, *The Mystery and Romance of Alchemy and Pharmacy*, London 1897; D. CAMPBELL, *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*, London 1926; M. MEYERHOF, *The Background and Origins of Arabian Pharmacology*, „Ciba Symposia”, t. VI, 1944, s. 1847–1872; M. ROGERS, *The Arab Contribution to Botany and Pharmacology*, „Arab Affairs”, t. VI, 1988, s. 71–86; D. HILL, *Islamic Science and Engineering*, Edinburgh 1993.

² A. WATSON, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, London-New York 1983.

³ E. ASHTOR, *Review of A. M. Watson, Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, „Bibliotheca Orientalis”, t. XLII, 1985, s. 421–423; opinie zwolenników i przeciwników tezy Watsona zostały zgromadzone w: M. DECKER, *Plants and Progress: Rethinking the Islamic Agriculture Revolution*, „Journal of World History”, t. XX, 2009, s. 187–206.

się w następstwie podbojów arabskich, zakwestionowali jednak skalę owej rewolucji. Postanowili zatem udoskonalić metodę swojego poprzednika i zaproponować nową, która umożliwiłaby skrupulatną identyfikację nowych arabskich substancji.

Książka składa się ze wstępu, czterech rozdziałów, indeksów nazw omawianych substancji, mapy przedstawiającej ich pochodzenie oraz 35 ilustracji. Obszerny rozdział wprowadzający („Introduction”, s. 1–47) poświęcony został procesom przyswajania wiedzy teoretycznej oraz praktyk leczniczych wywodzących się z Grecji, Indii oraz Persji przez przedstawicieli cywilizacji arabskiej. Rozdział ten zaczyna się od omówienia czynników, które wywołały, a następnie stymulowały rozprzestrzenianie się idei naukowych w imperium Abbasydów. Brak barier politycznych umożliwiający swobodny przepływ ludności, handlu i wiedzy stworzył korzystne uwarunkowania dla prowadzenia wszelkiego rodzaju wymiany na ogromnych obszarach Imperium, z kolei otwartość Abbasydów na naukę i innowacje ułatwiała przepływ idei pomiędzy poszczególnymi podbijanymi ludami. Omawiając wkład poszczególnych szkół w arabską spuściznę medyczną, autorzy podkreślają znaczenie Bagdadu jako międzykulturowego ośrodka naukowego, czerpiącego z wpływów zarówno greckich, indyjskich, jak i perskich („Baghdad as an Intercultural Centre and the Triumph of the Galenic Medical Legacy”, s. 10–13). Zainteresowanie nauką skłaniało Abbasydów do gromadzenia różnorodnych dzieł naukowych z terytoriów swojego imperium i ze świata zewnętrznego. Dzieła autorów klasycznych tłumaczone były na język arabski w ramach tzw. projektu tłumaczeniowego *Bayt al-Hikma* (Dom Mądrości), zapoczątkowanego na przełomie VIII i IX stulecia. Projekt ten objął wszelkie dziedziny nauki, jednak przedmiotem szczególnego zainteresowania uczonych i tłumaczy była medycyna, a zwłaszcza zbiory greckich autorów, które pozyskiwano z Bizancjum i przekładano na język arabski. Początkowo szkoła grecka cieszyła się znacznie większą popularnością niż perska i indyjska, które, jak tłumaczyli autorzy, stały w sprzeczności z arabskim monoteizmem; medycyna spuścizna Greków została natomiast poddana „oczyszczeniu” i zaadaptowana przez chrześcijan w czasach bizantyńskich, i jako taka przyjęta przez naukę arabską, wywierając na nią znaczący wpływ poprzez przekazywanie zarówno wiedzy medycznej, jak i stosowanych praktyk. Szkoła perska powinna być tymczasem — w przekonaniu autorów — postrzegana nie jako konkurencja dla szkoły greckiej czy indyjskiej, lecz raczej jako centrum pośredniczące w transmisji wiedzy medycznej z Indii na tereny imperium Abbasydów. Znaczenie greckiej, indyjskiej i perskiej szkoły medycznej znacznie zmalało w związku z triumfem szkoły Galena, która została z czasem uznana za jedyną oficjalną reprezentację medycyny arabskiej. Jak jednak podkreślają autorzy, największy sukces odniosła ostatecznie szkoła indyjska, która wprawdzie nie miała znaczącego wkładu w arabską teorię medyczną, zdołała jednak utrzymać długotrwały wpływ dzięki swoim unikatowym substancjom leczniczym.

Kolejne podrozdziały poświęcone zostały historii handlu indyjskiego i śródziemnomorskiego, w tym bizantyńskiego i arabskiego („The Commercial Aspect”, s. 13–47). Autorzy szczegółowo omówili w nich główne szlaki handlowe, najważniejsze ośrodki i najaktywniejsze grupy pośredniczące w wymianie między Wschodem a Zachodem. Kwestie najistotniejsze dla zrozumienia kluczowych dla autorów zagadnień zostały przedstawione w podrozdziałach dotyczących handlu śródziemnomorskiego. Starannej

analizie okoliczności, które miały wpływ na zmiany zachodzące w jedenasto- i dwunastowiecznej działalności handlowej w basenie Morza Śródziemnego (takie jak rozszerzenie aktywności poszczególnych grup handlowych w konsekwencji wypraw krzyżowych, spadek intensywności międzynarodowej działalności handlowej Żydów na rzecz jej koncentracji wokół lokalnych ośrodków w Egipcie⁴ czy znaczny wzrost wpływów kupców włoskich), towarzyszy omówienie trzech głównych szlaków łączących europejskie ośrodki handlowe z miastami portowymi wybrzeża syryjsko-palestyńskiego oraz z portami północnoafrykańskimi. Autorzy podkreślili również znaczenie działalności włoskich kupców (Wenecja, Genua, Florencja, Amalfi), których uznali za najważniejszych graczy na arenie handlu śródziemnomorskiego. Omawiana część rozdziału została podsumowana twierdzeniem, że granice polityczne niemal nigdy nie zakłócały swobody przepływu osób i towarów w basenie Morza Śródziemnego ani działalności licznych ośrodków handlowych łączących kupców różnych ras, języków i religii.

Główne założenia autorów recenzowanej książki, stosowana przez nich metodologia oraz stan badań zostały przedstawione w rozdziale drugim („Agricultural and Pharmaceutical Innovations: Milestones in Research and Case Studies”, s. 48–81). Znaczna część rozdziału została poświęcona omówieniu wyżej wspomnianych twierdzeń Andrew Watsona na temat rewolucji rolniczej, z którymi Amar i Lev w znacznym stopniu się zgadzają, podkreślając jednak zdecydowanie swoje wątpliwości co do skali zjawiska. W celu zrekonstruowania możliwie najbardziej kompletnej listy nowych substancji medycznych rozpowszechnianych po podbojach arabskich autorzy udoskonalili metodologię Watsona i przetestowali ją wstępnie na kilku gatunkach roślin. Wyniki badań, którym poświęcili osobny artykuł⁵, zostały skrótkowo omówione w podrozdziale „The ‘Agriculture Revolution’ and the Watson Thesis — *Cucurbitaceae* Family as a Model” (s. 49–59). Rośliny zostały tam podzielone na dwie grupy: nowe, wprowadzone i rozpowszechniane dopiero przez Arabów, oraz gatunki znane lub uprawiane na Bliskim Wschodzie jeszcze przed podbojami, których nowe odmiany pojawiały się dzięki działalności arabskich pośredników. Przykłady roślin należących do obu wymienionych grup wywodzą się ze zbadań przez autorów rodziny dyniowatych (*Cucurbitaceae*). Arbuzy i melon (*Citrullus lanatus* i *Cucumis melo*) miały ugruntowaną pozycję w lewantyńskim rolnictwie i zwyczajach żywieniowych już w czasach biblijnych, a zatem można zakwalifikować je do grupy roślin uprawianych jeszcze przed podbojami. Działalność Arabów doprowadziła jednak do rozwoju i rozpowszechnienia nowych odmian roślin z tej samej rodziny, takich jak ogórek siewny (*Cucumis sativus*) i ogórek melon (*Cucumis melo*), tym samym należą więc do obu grup.

W celu identyfikacji nowych roślin i substancji wprowadzonych na Bliski Wschód i do Europy po podbojach arabskich autorzy korzystali ze wzmianek w źródłach pisanych (literatura farmaceutyczna, dzieła poświęcone alchemii i perfumerii, relacje podróżników, dzieła z zakresu herborystyki i botaniki, zapisy handlowe), analizy filologicznej

⁴ L. GOLDBERG, *Trade and Institutions in the Medieval Mediterranean*, Cambridge 2012.

⁵ Z. AMAR, E. LEV, *Watermelon, Chate Melon and Cucumber: New Light on Traditional and Innovative Field Crops of the Middle Ages*, „Journal Asiatique”, t. CCXCIX, 2011, s. 193–204.

nazw własnych, lingwistyki komparatywnej oraz odkryć archeobotanicznych. Jednym z najważniejszych dążeń autorów było dotarcie do substancji, o których nie informują autorzy klasycy (przede wszystkim Dioskurydes i Galen, których dzieła tłumaczono na arabski w ramach projektu tłumaczeniowego Abbasydów), zakładali bowiem, że ich nieobecność w dziełach owych autorów, przy jednoczesnym powszechnym występowaniu w arabskiej literaturze medycznej, może wskazywać na znaczącą rolę Arabów albo w wprowadzeniu tych substancji w dziedzinę farmakologii, albo w poszerzeniu ich zastosowań medycznych. Na temat pochodzenia, charakterystyki i zastosowania substancji medycznych niewspomnianych w pracach Dioskurydesa ani Galena pisali dwaj andaluzyjscy uczeni — Abu Dawud Sulayman ibn Hassan Ibn Juljul (944–994) i Abu al-Walid Muhhamad ibn Ahmad ibn Muhammad ibn Ahmad ibn Ahmad Ibn Rushd, znany także jako Awerroes (1126–1198), których traktaty są jednymi z najważniejszych źródeł dla autorów recenzowanej książki.

Rozdział trzeci, „‘Arabian’ Substances” (s. 82–227), przynosi staranną analizę nowych substancji medycznych zidentyfikowanych przez autorów, uwzględniającą ich pochodzenie, charakterystykę, dystrybucję i zastosowanie. Każda grupa substancji opisana została w odrębnym podrozdziale w zależności od swojego przeznaczenia; mamy zatem podział na lekarstwa, przyprawy i substancje przemysłowe („Drugs, Spices and Industrial Substances”, s. 83–129), perfumy i pachnidła („Perfumes and Incenses”, s. 129–162) oraz kamienie szlachetne („Gemstones”, s. 162–227). Autorzy wybrali 37 substancji medycznych, które opisali według zdefiniowanego na początku rozdziału schematu — każde z powstałych w ten sposób haseł rozpoczęto cytatem ze średniowiecznych źródeł arabskich, po którym następuje wskazanie miejsca pochodzenia substancji, dokładny opis jej wyglądu oraz informacje na temat handlu. Autorzy przedstawiają następnie wszelkie wzmianki związane z przeznaczeniem substancji; co istotne, każda z nich — poza zastosowaniem w charakterze używki, przyprawy, perfum, barwnika czy ozdoby — mogła być używana jako środek leczniczy. Wśród medycznych zastosowań omówionych w rozdziale przeważało leczenie serca (tamaryndowiec indyjski, goździk), żołądka (goździk, agar, muszkatowiec korzenny), astmy (bambusowiec), hemoroidów (śliwa wiśniowa, smocza krew), wszelkiego rodzaju dolegliwości jelitowych (ambra, strączy-niec cewiasty), a także paraliżu (nanercz, ambra).

Na podstawie szczegółowych opisów zastosowania niektóre z opisywanych środków medycznych można uznać za używki. Jak podają autorzy, śliwa wiśniowa (*Combretaceae*), poza leczeniem chorób żołądka, gardła i uszu, stosowana była w celu „wspomagania stosunków seksualnych, stymulowania wzwodu członka i produkcji spermy”. Podobne działanie miały sprowadzane z Kairu do Palermo bambusowiec (*Bambusa vulgaris* lub *Bambusa arundinacea*) i tamaryndowiec indyjski (*Tamarindus indica*), które wykorzystywano m.in. jako afrodyzjaki. Z kolei spożywanie owoców palmy betelowej (*Areca catechu*) miało „zbawiennie wpływać na trawienie, oddech, wzmacniać dziąsła i powodować szczęśliwy nastrój”; co więcej, „zarówno królowie, jak i ich żony i niewolnice spożywali owoce palmy betelowej przed przystąpieniem do aktu seksualnego”. Sprowadzany przez włoskich kupców z Egiptu galgant (*Alpinia galanga*) miał z kolei, jak pisze Ibn Juljul, „wzmacniać organy wewnętrzne, zwiększać popęd płciowy i potencję seksualną”. Interesujące zastosowanie miał również agar (*Aquilaria agalocha*), uwa-

żany za jedną z najbardziej wartościowych perfum i wykorzystywany jako kadzidło m.in. w trakcie rytuałów indyjskich. Wytwarzana z niego maść używana była do masażu ciała, stosowano go również jako środek na „ukojenie nerwów”, zapobiegający gorączce oraz stymulujący popęd seksualny. Do innych wzmiankowanych przez autorów substancji stosowanych w charakterze używek zaliczyć można jaśmin, ceniony nie tylko ze względu na jego użyteczność w leczeniu przeziębień i infekcji, lecz także jako składnik preparatów wzmagających popęd płciowy, oraz piżmo, rozgrzewające ciało i odświeżające oddech, przeciwdziałające „słabości organów płciowych” i zapewniające długowieczność.

W rozdziale czwartym („Discussions and Conclusions”, s. 228–334) autorzy podsumowali przeprowadzone badania i ponownie rozważyli wkład poszczególnych szkół w rozwój medycyny arabskiej, konkludując, że jej największym osiągnięciem było włączenie praktycznych aspektów zarówno indyjskiej, jak i perskiej medycyny do dotychczas uprawianej szkoły Galenowej. Równocześnie podkreślili, że chociaż znaczna większość zbadanych środków leczniczych była pochodzenia indyjskiego, to założenia indyjskiej tradycji medycznej nie wywarły znaczącego wpływu na medycynę arabską. To grecka tradycja medyczna dominuje w przeanalizowanych źródłach i według greckiej teorii arabscy lekarze dokonywali klasyfikacji i kategoryzacji substancji leczniczych.

Dołączone do pracy zdjęcia omawianych substancji, pochodzące ze zbiorów autorów, indeksy nazw arabskich, angielskich i łacińskich — stosowanych w systematyce naukowej — oraz obszerna bibliografia podnoszą walor naukowy omawianej książki. Można jedynie żałować, że korzystanie ze zgromadzonej bibliografii jest nieco utrudnione przez stosowaną skądinąd w anglosaskiej historiografii praktykę zestawiania wszystkich cytowanych dzieł w jednym zbiorze, bez wyodrębnienia źródeł i literatury przedmiotu.

Chociaż używki nie są głównym przedmiotem badań autorów recenzowanej pracy i pojawiają się raczej w ramach omawiania szerszych zagadnień, „Arabian Drugs in Early Medieval Mediterranean Medicine” może być z pewnością uznana za pozycję bardzo wartościową również dla badacza zainteresowanego tym aspektem kultury materialnej i historii społecznej. Poparte przekonującą argumentacją ustalenie pochodzenia stosowanych w arabskiej medycynie substancji oraz prześledzenie ich drogi z południowej Azji do Indii, następnie zaś na Bliski Wschód i w rejon Morza Śródziemnego było fundamentalnym celem, który wyznaczili sobie Amar i Lev, i równocześnie najważniejszym ich osiągnięciem.

*Karolina Morawska
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny*